CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

SDPD

Coll. No. 295

Title Bhatta Dipikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak–Bhandara

No. : 299 Subject :

Title : Bhatta Dipika

Author : Khandadeva Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10" by 4 3/8" Extent : 22 foll

Language : Sanskrit. Script : Devanāgari

Remarks : —

भा॰१ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ ॥ एवं साधिकारोपदेशेवगनेषु नात्तरथीनसिद्धि
रतिदेशो निरूप्यते । अतिदेशो नाम यः पादार्थोपादृशोपकारद्वारापहंगत्वेनावधारितस्तस्यपदा
र्थस्य तत्संबंधित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्यांगताबोधकं प्रमाणं । भवति हि प्रकृतिवद्वि
कृतिः कर्तव्येत्येवमादिवाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां पादृशोपकारद्वारा आग्नेयाद्यंगत्वेनावधा
रितानां माग्नेयादिसंबंधित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारा सौर्याद्यंगत्वबोधकं । एतद्ब्राह्मणान्ये
व पंचहवींषीत्यपि च तद्दोष ब्राह्मणावत्त्वज्ञापनद्वारा तद्विधधर्माणां ब्राह्मणार्थभक्तानामुत्त
रीत्यैव विकृत्यंगत्वबोधकं मा समग्निहोत्रमित्यग्निहोत्रतामापित्तद्दीपधर्मवत्त्वलक्षणाया
गौण्यैव वाक्यविधांगत्वबोधकं । एवं स्थानायत्यतिदेशे आश्रयनोधर्मातिदेशेपि च लक्षणास
मन्वया बोध्याः । अत्र च दर्शपूर्णमासादीनो स्वर्गाद्यंगत्वेनावधारितानां तेनैव द्वारेणायापप्र राम॰
याद्यंगताबोधके यावद्वो वादिवाक्ये अतिप्रसंगवारणाय तत्संबंधित्वरूपेणेति विशेषणं । १

। न हि दर्शादेः स्वर्गसंबंधित्वेन रूपेणापापक्षयार्थता । प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शत्वादिनैवप्र
कृतेतु प्रयाजादीनामाग्नेयेति कर्तव्यतात्वेनैवानुगमात् देवं विकृतिसंबंधितावच्छेदकं । पुरोड
शकपालादेस्तु पुरोडाशसंबंधित्वेनावधारितस्य तत्तेनैव रूपेणानुमेययागत्वात्तद्बोधकवाक्ये
तिप्रसंगवारणार्थं तादृशोपकारद्वारेति विशेषणं । पुरोडाशस्वप्रयोजकीभूतश्रयणाधिक
रणत्वेनानुमेयवायेस्वप्रयोजकीभूतोपवापकरणत्वेनेति तत्तद्द्वारभेदान्न केचित्तु सादृश्य
कल्पितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुस्तदतिदेशांतरेष्वव्यापकत्वादुपेक्षितं । अतिदेशनि
रूपणोपयोगित्वेन चेदं निरूप्यते । किं प्रयाजादीनामुपदेशेनप्रकृतिमात्रार्थत्वमनप्रकृ
तिविकृतिसाधारण्ये हि अतिदेशवैयर्थ्यमितु योग्यातता । तत्र पहापि प्रयाजादिषु आग्ने
याद्दिमात्रविषयप्रकरणादेर्विशेषविषयत्वं तथापि तत्कल्प्यवाक्यस्य वाक्यस्य प्रयाजादिमिये
जेतेत्यतादृशस्यैव कल्पनानन्नप्रयाजादिभिरिराग्नेयादिः कार्यइति आग्नेयादिभेदेनानेक

वाक्यत्वनायत्तेऽभनापि दर्शपूर्णमासौ कार्याविति· तथात्वेउद्देशतात्वाच कस्य विधिवाचकस्य च
यदृहूयस्य कल्पनायत्तेः। तत्र च यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सवीर्यत्वसिद्धिः। न हि तत्र
प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्येन विशिष्टरूपविधिवत्प्रयाजादीनां प्र
कृतभावनायामेवान्वयान्तार्थिकान्वयेपि प्रकृतयागगणान्वयइत्याशंक्येत· भावनानां तदुत्पत्ति
वाक्यादेव प्राप्तत्वान्न विशिष्टविध्याशंका· उत्पत्तिवाक्ये चैव तत्प्रयाजादिहि वैशिष्ट्यं भिन्नवाक्य
त्वादेवासंभवि तान हि तत्र हाकार्यबोधवेलाया मनन्वितस्य प्रयाजादेर्वाक्यैकवाक्यताचेला
यामन्वयः संभवी· सकृदुच्चरितस्य विधेरेकरूप्येणैकशाब्दबोधजनकत्वनियमात्। अतोन
प्रयाजादीनां प्रकृतभावनागामित्वं· अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन स्वर्ग
संवेधपरं सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः। अपि तु समिदादिवाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रया
जादिविधिपरः। अतस्तत्र यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सवीर्यता। न च तत्र दर्शपूर्णमा शाम॰ २

सपदेउद्देश्यविशेषणांउद्देश्यसमर्पकमेव वास्त्विति शंक्यं विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः।
धात्वोरुद्देश्यपरत्वे संभवति उपपदस्यान्याय्यत्वाच्च· अतश्च तत्र च संपद दर्शपूर्णमासपदं रूपाख्या
कालयारमेव सन्सर्वपापेषु पइत्थेति वाक्यप्राप्तकालानुवादकं। अधिकरणस्यापिकरणत्व
श्रुततीयातत्पास्वर्गकामपदं वा वर्गुत्यानुवादः। सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वमुपदेशेनैवेति
नकश्चिदृत्तिदेशः। एवं च समानमितरत्रयोनेनेत्याद्यनुवादएव· अग्निहोत्रमित्यादिनामा
पिसिंहोदेवदत्तइतिवत्सिद्धसादृश्यतत्परत्वान्यायमेव वाक्यानुवादइति प्राप्ते यद्यपि
यागानुवादेन धर्मविधिस्तथापि अनुवादस्य सति संभवे सन्निहितगामित्वनियमाद्वि
हिभिर्यजेतेतिवत्प्रकृतमात्रगामित्वं विशेषतश्च नवमाद्यन्यायेन यागस्वरूपे आनर्थक्या
दपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः। वक्तृतस्कंदत्पत्तिवाक्येषु आको
क्षावहेन दृष्टसामान्यस्य भाव्यत्वकल्पनवदिति कर्तव्यतासामान्यस्यापीत्यमितिप

भा॰७ ३

दृकल्पनयान्वयस्वीकारात्स्वर्गादिवाक्यवच्चप्रयाजादिवाक्यानांविशेषसमर्पकतयानह्येववाक्ये
कवाक्यतोपपत्तेरंशत्रयविशिष्टविजातीयभावनायाएवंविधानात्पर्श्चिकान्वयेचप्रकृतेएवंतत्
म्हावत्ताकरणीभूतेयागेनुग्राहकत्वकल्पनान्नसर्वार्थत्वमौपदेशिकंउत्पत्तिवाक्येइतिकर्त्तव्यता
सामान्यपाञ्चनसकृदुच्चरितस्यविरूपानेकबोधजनकतावावैयककवाक्यताजन्यबोधस्तनम्भत्तशा
द्वेबोधइतिनसरूपनानाबोधजनकत्वमप्येकस्यात्रतःपारिशेष्यत्वाभावादरक्षर्मकानामेद्वाग्नेही
नांधर्म्मकांक्षायामतिदेशसिद्धिःयत्नमलेअतिदेशसिध्यर्थंयत्तिप्रयुक्तत्वंवाधर्म्मशामपवप्र
युक्तत्वंवेतिचिंतातरेकृतेतद्वदितिप्रयुक्तत्वेपिप्रकृतत्त्यतिप्रयुक्तत्वोपपत्तेरित्तरथापूर्वप्रयुक्तत्वे
पित्तरमायत्तेर्नीवमिकेनयोनुरूत्वापत्तेश्चोपेक्षितासचातिदेशोद्विविधोवचनातिदेशोनामा
तिदेशश्चेति।आद्योपिप्रत्यक्षवचनातिदेशःचोदनालिंगानुमितवचनातिदेशश्चेति-अनुमित राम॰
वचनातिदेशोपिद्विविधःसादृश्यकल्पितवचनातिदेशःस्थानापत्तिकल्पितवचनातिदेशश्च ३

श्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेशश्चेति॥ ॥समाने॥ ॥तत्रप्रत्यक्षवचनातिदेशोनिरूप्यते॥
षुनामिकाहोज्योतिष्टमविकारःतत्रप्राकृतेसात्विक्षदकारनिधनमात्रात्प्राकृतविष्टुतौवइषाका
रत्वंस्तोत्रेप्राकृतेसप्तहाव्यसाम-तत्र-समानमितरत्केनेनेतिश्रुतं-तत्किमनुवादउतातिदेश
विधिरितिचिंतायामितरशब्दस्यसंन्निहितवचनत्वेनलोकेप्रसिद्धत्वान्नास्यचासंन्निहितशेषेन
वैशेषिकधर्मवाचित्वेतेषामसंन्निहितत्वात्तअपितरूपेज्योतिष्टामानिदेशेनसंन्निहितास्तरत्व
मेव-तेषांचशेषेनप्रतिदेशप्राप्तत्वेनशेषेनसादृश्यापत्तेरनुवादएवापनितिनशेषेनवैशेषिका
णांवचनातिदेशइतिप्राप्तेइतरशब्दस्यसंन्निहितवाचित्ववन्पूर्वोक्तेतरएतत्सदृशवाचित्व
मपिलोकसिद्धं-मैत्रचैत्रयोःकेवलकोशेपदेपदंतरस्मिन्निरयेत्यत्रसंन्निहितपूर्वोक्तेतरतत्सदृ
शवत्वादेरेवप्रतीतेःतत्रतस्यवार्त्तिककारीयाःपूर्वोक्तसादृश्यवाच्यत्वोक्तिनुपेक्षणीयेवततश्च
पत्संन्निहितेप्राकृतेन्नतत्पूर्वोक्तसदृशे-अप्राकृतानांसप्तहादीनांपूर्वोक्तत्वात्।पञ्चसदृशेपेन

भा॰ ४

वैशेषिकेऽप्राकृतत्वसाधर्म्यात्संनिहितेन तस्यावश्यापेक्षेये अन्यतरस्मिंश्च चनार्थवत्त्वा
पसंनिधिं हित्वा सादृश्यपरिग्रहे ग्राह्ये येन वैशेषिकाणामेवेतरशब्देन ग्रहणान्न ह्यन्यथा विधौ
तराशेषभूतत्वस्यानुवादस्य सार्थवत्त्वं संभवति। न तस्य श्येन सादृश्यवत्त्वस्य पूर्वोक्तसदृशस्य पूर्वो
क्तभिन्नत्वं तद्विधो कुर्यादिति वा कार्यं। येन सादृश्यं च श्येन निर्णयं गहति धर्मसमानजातीयधर्म
वत्त्वं भवति हि श्येन नित्यो मानां करकविलोहनासीनां पधर्माः करकविनोहनत्वादयस्ते समान
जातीयास्त एव स्वत्वं करकविलोहनासौ अत एव श्येनपदं श्येनांगपरं न तु यथाश्रुतं श्येन
प्रतियोगिके सादृश्यं करकविलोहनासौ संभवति। आस्तश्च फलतः श्येन धर्मा एव पूर्वोक्तस्य दशाः
पूर्वोक्तभिन्नाश्च कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः। पूर्वोक्तसादृश्यं चाप्राकृतत्वेन प्राकृतांगमुद्दिश्य विहि
ता लोहितोष्णीषा रपस्तरणा वा इति हि श्रूयंते। यन्तु अस्मिन्न पक्षे नैतेषामेव निपमइ इति त्वेनत्वा ते न श्ये राम॰
नेऽपूर्वोक्तभिन्नाधर्माः करकविनोहनादयस्ते इहाप्यतिदिश्यंते। ये वा श्येने प्राकृतांगानुवादे ४

न विहिता लोहितोष्णीषा रपस्तरणा वा इति हि श्रूयंते। यत्तु अस्मिन्न पक्षे नैतेषामेव नियमइ इति तत्तु रक्तो
क्तेन द्वित्तरसा सादृश्यसायोगप्रमाणाभावादुपेक्षितं। अस्मिंश्च पक्षे इषुयागोद्देशेनानेकपदार्थविधा
नायोगात्पदद्वयेन लक्षणया पाश्येनीयप्राकृतांगसंबंधिविकारमात्रस्य उद्देशेन विविधानेयत्वा
इतरपदे संनिहितत्यागे प्रमाणाभावात्प्राकृतांगानामपि चोद्देश्यतया एवमुक्त्वा त्वान्पूर्वोक्तप्राकृ
तांग भिन्नत्तत्सदृशप्राकृतांगांतराणामेवेतरपदेनग्रहणं तेषामतिदेशेन संनिहितत्वात्। ताद
शप्राकृतांगोद्देशेनैव च श्येनसादृश्यविधिः। सादृश्यं चास्मिन्पक्षे श्येनीयप्राकृतांगवर्त्तिधर्मसमा
नधर्मवत्त्वं। स च धर्मः श्येनप्राकृतांगानुवादेन विहितो विकारो हितोष्णीषादिः अत एव सादृश्य
न श्येनरूपितं अपि तु श्येनीयप्राकृतांगनिरूपितमेव लयमानतावच्छेदकसंबंधेन श्येनवृत्तिधर्म
स्य लोहितोष्णीषादेस्तेनैव संबंधेन प्राकृतांगेऽभावात् उपमानतावच्छेदकसंबंधेनीयमेय
वृत्तित्वरीवोयमानियमात्। अत एवास्मिन्पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृतांगपरं। ततश्च फलत

भा·१
५

स्तादृशधर्मा एवदस्य पर्वसाधनीभूतत्तादृशप्राकृतांगोद्देशेन विधीयंते· अत एव विधेयसाम
र्थ्यानुरोधेन रूपेण यो विकारो यत्प्राकृतांगे विहितस्तत्प्राकृतांगएव सोत्र विधीयते· इतरथा अप्राकृत
कार्यकारितापत्तेः। अतोस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितत्वात्परगुसंबंधित्वेनैव तादृशश्येनीयरविका
रविधिः। नचैवमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वाभावादानुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येपि श्येने
नेन समानमितिपदद्वयेन तादृशविकारलक्षणाया आवश्यकत्वान्नामातिदेशोपेक्षया प्राबल्यमा
नाभावः। नामातिदेशस्थले मिन्होमपदेनाभिहितानामेव धर्माणां लक्षणावचनातिदेशेतु
समानपदेनोक्तानामेव तादृशधर्माणां विधेयत्वावच्छेदकीभूतरूपेणोपप्राकृतांगवृत्तिविकारत्वा
वच्छिन्नत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणेतितस्यतद्रूपेक्षया प्राबल्यात्।। ।।पंचासंचरेषु।। ।।चातुर्मास्येषु वैश्व
देवे पर्वणि आद्यानि पंच हवींषि सधर्मकाणि विधाय वरुणप्रघासेषु विहितानि। तेषां च विनि राम०
गमनाविरहेणाभ्यासात्वकर्मांतरत्वं· वरुणप्रघासस्य हविः संनिधौ चैतत्काल्पणीनि पंचरु ५

वींषि यद्ब्राह्मणानीत्तराणीतिश्रुतं· इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः। अत्र च ब्राह्मणस्यैवातिदेशः। य
चान्यत्रोपकारस्य नत्यष्टभावेन परार्थानामेव चातिदेशान तु पदार्थबोधकशास्त्राणां प्रयोजनाभा
वात्तथापि हइहलक्षणायां प्रमाणाभावात्काश्चस्यैवातिदेशः। वैश्वदेविकानिजाब्राह्मणानि यदुपका
रद्वारापदार्थबोधकानि तद्र्थरूपाणपगणानीहत्तथैवकर्त्तव्यानि एवमर्थः। न च सास्त्रातिदेशे तद्बोधि
तपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावेऽपकारांतरकल्पनानारूवाधानुपपत्तिः। शास्त्रस्यापि विजातीयो
पकारजनकविजातीयपदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशाद्उपकारांतरकल्पना
नुपपत्तेरुक्तवाधोपपत्तेः। वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधापकवाक्यस्योक्तत्वात्स्वादयेषि
तत्वात् अपि अर्थस्यैवातिदेशः। अत एवातिदेशलक्षणामपि नासंगत्तं· तद्विरुद्धविधिविधायकवाक्य
स्यैवेह ब्राह्मणपदेनोक्तत्वात्सार्थवादकस्यैव विधायकत्वादकांक्षाभावेन प्रधानातिदेशाभा
वेपिस्वकृतिमात्रस्यातिदेशो न त्वंगानां तद्योस्वस्वांगविधिविधेयत्वेन रूविर्विधिविधेयत्वाभा

भा० १ वात्तः। अत एव वरुणप्रघासेषु अग्निं मंथंतीति प्रसुवो मंथेतिङ्त्वादिविधयोप्युपपद्यंते। अन्यथात्रा
६ तिदेशादेव प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेरितिशपदेत्र्यंगविधीनामपि एतद्रुविः संबंध्यंगविधायकत्वे
त्वेनैतत्स्थाहृशात्वोपयत्ते। शास्त्रस्य महाविषयत्वासिध्यर्थं अंगानां स्तत्तेष्वातिदेशः। न चापेक्षास्व
मेशैव सर्वत्रान्वयाद्दार्थभावनाया इतिकर्त्तव्यतापेक्षापामंगातिदेशेव गत्तेपश्चात्तद्धिशिष्टार्थ
भावनाया विधिसंबंधावगमोत्तरं तस्य स्तत्यपेक्षायां स्तत्यतिदेश इति विरम्यव्यापारत्वायत्ति
इष्टसामान्यवद्दितिकर्त्तव्यतासामान्याक्षेपादेवत्तद्धिशिष्टभाचनूंविधिसिद्धेस्तत्यपेक्षावेला
यामेवातिदेशप्रग्रहत्तेः। अत एवानुमानिकवचनाद्यतिदेशेपि अर्थवादातिदेशसिसिद्धिः। स्या
त्वेवं सति विश्वजित्तिआतिदेशिकार्थवादिकफलकल्पनाप्रसक्तिः। साकौस्तुभएव निरस्ता।
वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्यभिन्नवाक्यविधयाप्रमाणत्वाद्रुत्पत्तिवाक्ये इतिकर्त्तव्यता राम०
सामान्याक्षेप आवश्यकत्वेन चपाशास्त्यातिदेत्तस्यनिडक्तांगत्वसत्वेप्रमाणाभावात्र निदेश ६

लक्षणास्यावाप्तिः। लक्षणोंऽगत्वपरेन भावनेतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात्
अत एवार्थभावनेनिकर्त्तव्यतात्वस्य तत्कारणोपकारजनकत्वरूपस्य शाब्दभावनेतिकर्त्तव्यतात्व
स्य चरूचिन्रूपनत्कत्तशोपकारजनकज्ञानविषयत्वाख्यास्य द्विविधस्यापि संग्रहः। अन्वितप
दो यानावार्थिके प्रासंगिके चोपकारजनके पि नातिदेशः। न स्यमक्तिभावनान्वितत्वाद् -त स्मा
हुभयातिदेशः। अग्निमंथनादीनां तत्रह्विशाविहारेप्राप्त्यभावाफत्तस्तत्त्वर्थे पुनर्विधिः। अत ए
वनवप्रयाजत्वादेरतिदेशाद्धाविंशोपजंतिआनुत्तीनां संपन्त्यैत्रिंशत्वायेतिलिंगमप्युपपद्यते
इतरथात्रिंशत्वानुपपत्तेरितिसूत्रकारभाष्यकारौ वस्तुतस्तु मानुत्तीयागस्यापि वैश्वदेवविका
मिक्षापागविकारत्वान्नवप्रयाजत्वादिसिद्धेवग्निमंथनादीनामपि प्राप्तिसंभवात्वयं वैयर्थ्य
परिहारः। आमिक्षैककपालानुरोधेनैवचनवप्रयाजत्वादिसिद्धेः। त्रिंशत्वंस्याप्युपपत्तिः। न च
ऽयसांदर्शपूर्णमासविकारत्वात्तद्वनुरोधेनैयचप्रयाजत्वं पश्चपुरोडाशवन्नवाद्गत्तावपिपंचत्व

भा॰१ विरोधात्तु अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयं अग्निमंथनादिवाक्यानामौचित्येनातिदेश
७ विधिस्तत्पर्यत्वान्नेतरार्थत्वादिति सूत्रे विध्यापकत्वातिरिक्तस्तावकत्वरूपप्रयोजनकथना
र्थं। तद्देवाचातिदेशवाक्यस्योगविधिपरत्वे लिंगमिति लिंगदर्शनसूत्रस्यार्थः। अतः सिद्धं अग्ना
नामप्यतिदेश इति न चामिक्षैककपालयागानुरोधेन वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदेश
विधानर्थक्यं पत्रधाप्याविराजादिविरुद्धधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रस
क्तिस्तद्विषये वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात्॥ ॥एककपाल॥ एवं साकमेधेष्वत
पौरैन्द्राग्नैककपालयोरपि ऐन्द्राग्नस्य दार्शिकऐन्द्राग्नोपद्ब्राह्मणाइतरएतद्ब्राह्मणएककपालोपद्
ब्राह्मणाइतरइतिवाक्याभ्यां साध्यं वारुकसाग विधिकांरस्यानिदेशाइत्युत्तरविवक्षायास्सार्थ
त्त॥ ॥एककपालानां॥ ॥एककपालस्यप्रकृतिभूत एककपालो वारुणप्रघासिकएव- राम॰
ननु धर्मभूयस्त्वेपि वैश्वदेविकः वक्ष्यमाणात्सर्वैककपालेषु चोदनालिंगादतिदेशादेव ७

वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः अनन्यलभ्यकत्तिपप धर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघासिक एव एवं
चैन्द्राग्नप्रापयागेषूपपद्यते- तच्च हि न दार्शिकेन्द्राग्नातिदेशविधिः। चोदनालिंगातिदेशादे
व सिद्धेः। नापि ऐन्द्राग्नात्तराणां- अनुपस्थितत्वात्- अत एव चातुर्मास्यप्रकरणस्थत्वेनोपस्थित
त्वाद्वैश्वदेवे चैन्द्राग्नाभावाद्वारुणप्रघासिकस्यैव- अतस्त्वन्यायपाद्यपि साकमेधैककपाल
स्य वारुणप्रघासिकैककपालप्रकृतिकत्वं- धर्माग्न्वहिरण्यपा- श्चो भवेतित्याद्युपसामान्य
विहिता इति भाष्यकारः। वस्तुतस्तु साकमेधस्य पंचसंचरेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा-
अंत्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेर्भूयोनुग्रहापन हिरण्मयत्वादिप्रसक्तिः। आद्येपि यत्त
द्धिकरणन्याय प्राग्यलभ्यत्वस्याभावाद्धर्मभूयस्त्वे लाभाप वैश्वदेविकपंचसंचरणाम
वधर्मातिदेशात्तथैव वारुणप्राघासिक हिरण्मयत्वाद्यप्राप्तिः वस्तुतस्तु पाञ्जिकाचातुर्यच
वरुणप्रघासेषु स्कंगं तरोत्यत्तिप्रसक्तिस्तावद्वैव हिरण्मयत्वशामीमयत्वादेर्विध्यौचित्येन स्थि

भा०१
८

णाविहारस्यवृत्तनिवेशादैंद्राग्नैककपालयोरपिनहिरण्यरापयत्वाद्युत्तिदेशः। अस्तुवासस्तम
पिपदैंद्राग्नाद्यतिदेशविधिवैयर्थ्यमितिचेव्मैवमस्माभिरनुग्रहमप्यनंगीकृत्यहिरणमयत्वाद्यनु
षानमित्युच्यतेततोऽनोऽणैद्राग्नैककपालयोर्मध्येऽन्यतरातिदेशेनैवतत्प्राप्तिसिद्धेरितरानर्थ
क्यं। अतोवश्यंतत्रद्विशेषविहितधर्मप्राप्तिसिध्यर्थमेवातिदेशद्वयंविशेषविहितधर्मोऽस्त्वैंद्राग्नेपान्न
हपः। एककपालेपिकेविद्धारखांतरेघनसंधेयादृत्तिध्येयं॥ ॥इतिश्रीखंडदेवकृतौभाट्टदीपि
कायांसप्तमस्यप्रथमः॥ ॥साम्न॥ ॥प्रकृतौज्योतिषेमेअभिवत्यामृत्वंनरथंतरंविकृतिविशे
षेअविवाक्यादौकवतीषुकर्तव्यत्वेनक्लृप्तेकवतीषुरथंतरंगापदिनात्तथायद्योन्यांगायतितत्
दुत्तरयोर्गायत्यादिचक्रतंतंवरथंतरमादिशद्व्यांगीतिविशेषविशिष्टायांअचिप्रयोगाद्विशिष्ट
वाचित्वेप्राप्तेआहृत्यधिकरणान्यायेनैवगीतिविशेषमात्रविज्ञातीयगीतित्वमात्रंवाच्यं। राचेस्मा
मशब्दस्यापिगीतिमात्रंगीतित्वमात्रंवावाच्यं। ननुगीतिस्तद्विशिष्टावाऽस्तुकृतस्याव्यक्तिन्यायेन

राम
८

रूपस्यपरदनसतिमुख्यार्थबाधेलक्षणायावोपधेयपदै। आहृत्यधिकरणस्यैवतुप्रयोजनक
यनार्थाभिसज्ञारीतिःपूर्वदिकृवाचित्वंभवेत्तरणात्रच्यतिदेशासंभवात्ककतीशब्दःकार्यल
क्षणार्थःत्तत्वापमर्थप्रकाशनेलक्षणादिनाअभिवत्याकुर्यादितिककवतीकार्यंअगंतुरस्यातिदे
शः। देशलक्षणार्थावाककवतीदेशोऽभिवतीपरेदितित्तप्स्यंरथंतरपदेचात्तद्रूनेलक्षणार्थसद्भमाति
देशार्थंकवतीषुसंमील्नादीन्नथंत्तराधमान्कुर्यादित्यर्थः। अन्येतुभाष्यस्याःपक्षाअसंभवइति
कावान्नलिपिता। सिद्धांतेतुलक्षणापौप्रमाणाभावाद्वचरहबोधस्यैवाभावेनगीतिमात्रस्यैवक
वतीष्वतिदेशइप्रयोजनं। प्रसंगाहाहृत्यधिकरणासिद्धस्यैवगीतित्वावाचित्वस्यापोद्दलकानिकानि
चिल्लिंगादर्शनस्त्राणिलिंदएवंनचपद्योन्यांगायतीत्यादौपामिसंबंधित्वेनरूपेणविधेयत्वादति
देशलक्षणोपपत्तावपिकवतीषुरथंतरगायत्रीत्यादौरथंतरत्वस्यैवविधेयत्वाचकेदकत्वादति
देशः। त्वानुपपत्तिरिनिवाच्यं। तत्रापिधर्मग्राहकत्वप्रोपकारलाभार्थमभिवतीसंबंधित्वस्य

भा०७
९

वृविधेयत्तावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्रापि धर्मग्राहकत्वात्सोपकारत्वाभा
र्थमभिवर्तीसंबंधित्वस्यैवविधेयतावच्छेदकत्वात् चरुस्तत्तस्कग्रहमेधीये आज्याभागविधेरतिदे
शत्वाभाववदस्याप्यतिदेशत्वाभावेनकाचित्क्षतिः लाघवेनाभिवर्तीपुयेनरूपेणोपकारकत्वेते
नैवरूपेणाकर्वर्तीषु उपकारकत्वस्वीकारेणोपपत्तेः॥ ॥इतिश्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां स
प्तमस्यद्वितीयः॥ ॥छ॥ ॥इदानींनामातिदेशः प्रस्तूयते मासमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादौनैयमिका
ग्निहोत्रवाचिनोनाम्नोत्ततावत्कर्मान्तरवाचकत्वानेकशक्तिकल्पनापत्तेः दर्विहोमत्वेनचोद
नाहिंगातिदेशाभावान्नामातिदेशाभावेग्निदेवताकत्वेप्रमाणाभावेनतत्प्रख्यान्यायानुपपत्ते
श्चनचपदाहवनीयेजुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तत्वादस्याधिकरणाकत्वेनयोगोपपत्तिः तस्मात्तिप्र
सक्तत्वेनरूप्यादिकल्पनेपुनर्गौरवत्तादवस्थ्यात् अतोदानंस्वरस्ससप्तमीचइन्द्रीहावनुपपद्यते
श्च सप्तमीत्तत्पुरुषस्यशौंडादिगणेपाठाभावेनानुपपत्तेश्च यदितुनित्याग्निहोत्रइवाग्नेर्होत्रं

राम०
९

होमइतिव्युत्पत्त्याऽधिकरणत्वंषष्ठ्यर्थमंगीकृत्यमासाग्निहोत्रेपियोगस्त्वाश्रीयेततथापिप्र
चुरप्रयोगादग्निहोत्रपदस्यनिरूढलक्षणयानित्याग्निहोत्रेप्रयोगात्तस्याश्चशक्तितुल्यत्वेनमा
साग्निहोत्रेतदसंभवाद्गौणत्वमावश्यकं अनपेक्षचदिशादर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौगौणा
त्वोपपादनेइष्टव्यं अमावास्यापदस्यतिथिपौर्णमासीकालकत्वप्रतीतेरुभयत्रलाक्षणिकत्वावि
शेषात्तदर्शादिकालप्राप्ताचपिवारणकत्वमुख्यस्यापत्त्यगौणत्वनिपमाप्रसिद्धदर्शादौनिरूढत्व
लक्षणावश्यकत्वेचसोमिकवैदग्नालिंगातिदेशेनैवरूपलाभोपपत्तौतदभावस्याप्यत्रासाधकत्वा
त्रैयत्तेनगौणत्वाभावेपिरौकनामकत्वसादृश्येनचोदनालिंगातिदेशादेवाग्निहोत्रधर्मलाभइत्य
पास्तं उभयत्रनिरूढलक्षणायांप्रमाणाभावेनैकनामकत्वासिद्धेः नचतथापिदेवताकाला
दिरूपगुणविधायकत्वेनैवोपपत्तौगौणत्वेप्रमाणाभावः तत्प्रख्याधिकरणोक्तकौस्तुभरीत्या
समासासंभवेनदेवताविध्यनुपपत्तेः॥ कालस्यप्राप्तत्वादिनाविध्यन्तुपपत्तेश्च अत्रचाग्निहो

भा०१
१०

त्रादिशब्दः कर्मान्तरे गौणाः। तत्र वत्सप्रकृतरूपधर्मलक्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्रांचः। तत्सिद्धि
सच्चोक्तकौस्तुभरीत्यात् गौणीज्ञानकार्यताच्छेदकमेवाग्निहोत्रीपधर्मविशिष्टकर्मान्तरशाब्दबोध
त्वमित्यपिशक्यं वक्तुं तत्र च सिंहो देवदत्त इतिवन्मानान्तरसिद्धसादृश्येन गौणत्वासंभवे पिद्धा
स्मिन्नेव वाक्ये तद्धीपधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन साध्यसादृश्येन गौणत्वोपपत्तिरिति सिद्धो ना
मातिदेशः पदार्थातिदेशेऽपि च निरूपितं निरूपयिष्यते चातिदेशाहवाद्यसिद्धिः॥ ॥ अपि वा॥ ॥ द्वादश
हे प्रथममहः प्रायणीयसधर्मकं विधाय गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहरुभवती
तिश्रुतं। तत्र द्वेते द्वे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति रीत्या प्रकारणात्तत्साधिकरणौ कौस्तुभे। तत्र
गवामयनिकप्रायणीयपरं एवं न्याये नैव द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशाच्चैव न च चोदना
लिंगातिदेशादेशादेव तत्प्राप्तौ सिद्धेर्नामातिदेशवैयर्थ्यं गणत्वसामान्येऽपि द्वादशाहात्तर्गतद्वा
शाहस्यैव चोदनालिंगातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति प्राप्ते पैनैव प्रथमं यत्सनेनेति वि

राम०
१०

त्यत्वात्प्रायण्यापुरस्तात् योगेन द्वादशाहिके हनि प्रवृत्तिस्ते नैनैव गवामयनिके पीति प्रायणस्य योगे
नोभयत्रापि मुख्यत्वे तयैव प्रहत्तौ गौणत्वेऽप्रमाणाभावः। न चात्र पर्वं च द्वादशाहिके प्रचुरात्तरः प्रयो
गो येन तत्रैव चरू द्विर्निहरत् लक्षणा वा अन्यत्र तु गौणी त्यात्स्रीयेतात्र नो च न नीमातिदेशः प्रायणीयपदे वै
श्वानरपदं तत्प्रकरणे वैश्वानरस्य हविधानात्तत्स्य स्यान्यायेन नामधेयमपि वैश्वानरसंज्ञकस्य स
धर्मकस्य कर्मान्तरस्य प्रसिद्धेर्नेवोत्तिदेशकं। ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रसवार्थे
सभूवत्येवातिदेशकं तेनैव तत्सरूत्यायां विरोधेन गणत्वसामान्याद्द्वादशाहिकद्वितीपाहधर्मा ऽत्र
पि तु ज्योतिष्टोमिकाः। साधारणलक्षणयोनुग्रहो तत्र द्वादशाहिकारणा। इदं चाधिकरणं गवाम
यनिके प्रयमे हनि प्रायणीयपदस्य माध्यकाराशिभिलिखनीत्वं गंतव्यं। पहात्तु छंदोगत्पत्रा
नुसारेण प्रायणीयपदस्य गवामयनिक द्वितीये च तुर्विंशेऽहनि प्रयोगस्तत्रातिदेशो भवत्ये
वेति ध्येयं॥ ॥ विश्वजित्॥ ॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठोतिरात्र इत्सत्र सर्वपृष्ठशब्दो न वा देयथ वाघाऽ

भा·७
११

हिकानांरथंतरवहद्वैरूपवैराजशाकररैवतानांसाम्नांविधिरितिचिंतायांपृष्ठशब्दस्यस्तोत्रवा
चित्वात्सामपरत्वेविशेषलक्षणायत्तेर्ज्योतिष्टोमेवपृष्ठैस्तुवतइत्यनेनपृष्ठसांपृष्ठस्तोत्राणांविधा
नस्यचित्राधिकारोकौत्सभेद्युत्वादिन्त्वादिहातिदेशेनवहत्वप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवा
च्चानुवादएवायमितिप्राप्तेनुवादत्वेवैयर्थ्यापत्तेः पवमानेरथंतरमामवेहहन्मप्यतज्जत्तरारा
वैरूपंहोतुःपृष्ठंवैराजंमैत्रावरुणस्यरैवतंब्राह्मणाच्छंसिनःशाक्वरमच्छावाकस्येतिसंनि
वेशमात्रविधिरूपत्वात्पर्यग्राहकवलेनसर्वपृष्ठशब्दस्यनिरूढलक्षणयाषाडहिकरथंतरा
दिसामपरत्वावगतेस्तेषामेवविधिः। निरूपितश्चपृष्ठशब्दस्यनिरूढलक्षणान्वाख्यानार्थोर्थवा
दः कौत्सभोऽतएवसर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकल्पिकयोर्बृहद्रथंतरयोःसमुच्चयवि
धिरित्यप्यपास्तं।होतुःपृष्ठंवैरूपस्योपदेशिकत्वेनतत्स्थानीयबाधात्सर्वशब्दस्यबहुत्वापेक्षत्वेन
द्वयोरसंभवाच्च।अतःषाडहिकानांविधिः।यस्मिंस्तत्तुराकमेवप्रकृतोपृष्ठस्तोत्रंपृष्ठद्वयंवा राम·
११

तस्मिंस्तेऽप्राप्तत्वादपिनानुवादः।अपंचपृष्ठपिननामातिदेशः।सर्वपृष्ठशब्दस्यषडहवाचि
त्वाभावाच्च।विश्वजितिवहुव्रीहिणोचप्रवृत्तेर्गौणत्वाभावाच्चनचापंवचनातिदेशः।गृहमेधीपु
आज्यभागोपजतीतितद्वैदेवघरहापृत्वस्यविधेयत्वानवच्छेदकत्वात्।तथापिउपदेशएवाय
रथंतरादीनां।अत्तरोवनषडहधर्मोत्तराणामिहकरणां।अन्यकर्मांगत्वस्येत्तद्वाक्यप्रवृत्तेःपू
र्वावगमसाध्यात्तत्कर्मसमानाधिकरणपदगम्यत्वसाम्याच्चसप्तमेनामातिदेशप्रस्तावेसमं
रंभः।प्रधानंनीयमानमितिन्यायेनैवचरथंतरादिधर्माणामाचशपकस्येभाहीनोपचमना
दिकर्योत्तरोपयोगिरथंतरादिसाधनत्वेपिप्राप्तिरविरुद्धा।। ॥तथाचभरथेदेनानुत्वलाद्यवा
द्वेषनिष्कासौविधीयेतेषष्ठीचलाक्षणः।। ॥वारुणप्रघासेषुवारुणनिष्कासेनतुषेश्चाचभ
र्थंयंतीतिश्रुतं।तत्रदार्शपूर्णमासिकमयांव्युत्सेकमवभृथयशब्दसंनिपातत्वाच्चपरस्प
न्वयस्यव्युत्सन्नत्वेननविधेयानेकत्वादोषायाअस्तिचायांव्युत्सेकेणवभृथपदप्रयोगएषव

भा॰७
१२

दर्शपूर्णमासयोरवभृथइत्याहो॥ अतोनात्रविशिष्टकर्मान्तरविधिरवभृथशब्दस्यचविधौगौ
णत्वमंगीकृत्यनामातिदेशकल्पमितिप्राप्ते अनेकशक्तिकल्पनाभियाअपांव्युत्सेके आर्थवादि
कावभृथशब्दस्याजलसंबंधित्वसादृश्येनगौणत्वाच्चप्रकर्मानुवादेनानेकगुणविधानेवा
क्यभेदापत्तेश्चकर्मान्तरविधिरेवापं॰ सत्यामपिचनियांतस्योपपादार्थान्वयव्युत्पत्तौउपपदार्थवृ
पस्यपरस्परान्वयव्युत्पत्त्यभावाद्विधेयानेकतापत्तेश्च॰ अतएवगुणान्वयकरणांतशद्वात्रकर्मभे
दे॰ वारुणीनिष्कासस्यैवेमधस्यायेनपदांतरकल्पनयासंस्कार्यत्वात॰ एकादशेवक्ष्यमाणम
र्थकर्मत्वंपुरस्तुधाशइत्युक्तंप्रकरणांतराधिकरणेकौस्तुभे॥ अतश्चतत्रावभृथनाम्नासोमिका
वभृथधर्मातिदेशः॥ अतएवनापुरीत्युहोतिनसामगापत्तिनमगमनमंत्रेनपतित्याहितिवेधोपि
संगच्छते॥ अतिदेशेपिचनतदीपडव्यस्यैककपालस्यातिदेशः॥ औपदेशिकेनविशेषविहिते
नचनुषनिष्कात्यद्रव्येणालाभक्षणाकस्यसामान्यविहितस्यातिदेशप्राप्तस्यद्रव्यस्यवाधात्

राम:
१२

॥ ॥गुणविधिस्तु॥ ॥सोमेआतिथ्येष्टिवैष्णवोनवकपालइत्यनेनवैशेषिकधर्मप्रयुक्ताविहिता॰
राजसूयेचवैष्णवस्त्रिकपालइतिश्रुतं॰ तच्चवैष्णवशब्दस्यनधर्मातिदेशकत्वं॥ सत्यपिउत्पत्तिशि
गुणावरोधादिनैमयत्रकर्मविधित्वेचैष्णवशब्दस्याभयत्रापिदेवताविधायकत्वेनधर्मा
तिदेशकत्वानुपपत्तेः॥ नचातिदेशेनैवदेवतायाः प्राप्तिसंभवेनचत्कार्यलाभायधर्मातिदेशकत्वं
गीकरणंगौणत्वप्रमाणाभावात्॰ वह्कार्यलाभायत्रपम्यहत्यंगीकारेअतिप्रसंगात्॥ ॥निर्मथ्यादि
षुचैवं॥ ॥अग्नौनिर्मथ्येनिष्काः॰ पृचंतिपशौवर्हिषापूयावरंमवस्त्रशाति॥ आज्येनपश्मन
क्तीतिश्रुतं॰ तत्रपूर्ववदेवनिर्मथ्यशब्दोमथनक्रियाविधायकत्वेनगौणत्वाधिगात्वयास्रुका
नांमथनधर्माणामतिदेशार्थं॰ वर्हिराज्यशब्दौचद्रव्यविधित्वाद्वादर्शपूर्णमासिकवर्हि
राज्याधर्मातिदेशार्थौ॥ नचत्रिकपालस्यनामादिदेशेनधर्मप्राप्त्यभावेपिपष्टिकर्मातिदेशेन
निराकांक्षत्वान्नगौणत्वांगीकारः॰ प्रकृतेतुधर्माकांक्षापेचगौणत्वांगीकारान्नामातिदेशोपप

भा०१ त्रिरिति वाच्यं। लोकतोपि मथनादिधर्मलाभेन स्कृत्यर्थत्यागे प्रमाणाभावात्॥ ॥सौमिकनु॥चा
१३ तुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनाशीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र द्वयोः प्रण
यंति हाम्यामेति तीतिश्रुतेः तत्र भाष्यकारैः सप्तभिः सूत्रैरधिकरणद्वयमेवं व्याख्यातं। तत्राद्ये ताव
त्सौमिकं सधर्मकं प्रणयनमिदं तु प्राकृतमृधर्मकं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतीचि चिंता यां प्रा
कृतस्य चोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनस्यैव त्वाधप्रणापतिरपेसौमिकप्रणा
यनपरत्वद्विधानार्थः। अत एव तत्रोत्तरवेदेः सत्वेन तस्मात्प्रतोन वैश्वदेवउत्तरवेदिमुपवपेतिन
शुनाशीरीयइतितत्स्त्वपुरोशोपि संगच्छते। तेन न पौरुत्तरवेदिव्यतिरिक्ताः सौमिकप्रणायनधर्माः
कार्याः। यत्तु पात्रवपंति तु त्तरवेदेरुत्तरत्तिवा कंपपहोत्तरदेवाम अग्निनिदधातीति तस्या विनियो
गवाक्यं तत्तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयनकालस्य वोत्तरवेदिमात्रविधायकमिति प्राप्ते राम०
नप्रणापतिः सौमिकप्रणायनस्यैव विशिष्योपस्थापकः संनिहितत्वात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयप १३

त्तिा अत्रतस्तस्यैवातिदेशप्राप्तेः पर्वप्रवृत्त्यादिविधिरनुवादः एवं चात्तत्प्रयोजनं च पशुपर्वणे नतरयो
।परिसंख्या त्रैदोष्या द्यापत्तेः प्रणयनाभावेदत्तरपर्वणो रग्न्याभावेन याग्यानुपपत्तेश्च। नापूर्ववासे
पपत्तिः।पिध्यभावे अर्थवादत्वस्यैवानुपपत्तेः।तथापि उत्तरवेदिरूपगुणार्थे पुनः श्रुतिः।एतद
भावेहि चतुर्थ्यपि प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं च तुर्थ्येपि प्राप्रमातः एत
त्सत्वेनुपर्वद्वयपद्धत्तिप्रणायनस्यैव विशिष्योपदेशेनोपस्थितत्वात्तत्रैवोत्तरवेदिस्त्वहीयाग्निति
धानमेव चद्वारमिति सिध्यति। अत उत्तरपर्वणो रुत्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति
द्वितीयाधिकरणं तुसोयमनुवादः प्रथमोत्तमयोर्मध्यमयोचेति द्विंत्ता यां मध्यमविषयत्वेत
त्रैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोत्तमयोस्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रसंगात्प्रथमोत्तमविषयत्वमेवतत
श्चतत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तौ तत्रैवापनिषेधइतित्तयोर्हन्त्तरवेदेविकल्पः गृह्याप्यामेत्परूवाए तद्य
त्तस्य पद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्चेत्ति प्रणायनार्थवादस्कसस्सणा यापथ मोत्तमपरइति प्र

मा-१ त्तिलक्षणायाविकल्पस्यचाप्याप्यत्वान्मध्यमविषयत्वायमनुवादः।उत्तरवेद्युपसंहारार्थेनाशं
१४ चप्रथमोत्तमयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्रतत्प्रतिषेधोनित्यानुवादः।तत्प्रयोजनेचोयाद्वयेतिस
र्वेष्टिणाप्रधानानांतत्प्रकरणाबाधः।रातदभावेहितत्र्वांतत्प्रकरणेपठितत्वादुत्तरवेदेस्तन्मां
गत्वप्रसक्तौतद्धित्तौपुपर्वसुनित्यानुवादः स्यात्तद्वयोः।अत्तोद्वयोर्नित्यानुवादत्वचलादेवांतर
प्रकरणावाधेनमहाप्रकरणात्सर्वांगत्वप्रसक्तौद्वयोः प्रणयंतित्यनेनमध्यमयोरुत्तरवेद्युपसं
हारोप्युच्यते।नचैवमपिप्रथमोत्तमयोः पुर्युदासवशेनावांतरप्रकरणाबाधवन्मध्यममात्रविष
यत्वस्यापिउत्तरवेद्युक्तिविनियोगयोः सिद्धेर्द्वयोः प्रणयंतीत्यस्यवैयर्थ्यमितिवाच्यं।उत्तरवेद्या
मग्निंनिदधातीत्यनेनहिमन्निधानानुवादेनोत्तरवेदिर्विधीयतेअतिप्रसंगात्।नाग्निनिधाना
नुवादेनेविशिष्टोदेशोयत्ते।नाप्यग्निमात्रोद्देशेनगार्हपत्याद्यावेपुत्तरवेद्याप्तेः।किंत्वतिदे राम०
शप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्याउत्तरवेदिविशिष्टप्राकृतसन्निधानमेवात्रोद्देशेनविधीयतेतत्रचेहिमा १४

त्रफलकं।अतश्चौपदेशिकप्रणयनविध्यभावेप्रणीताग्निनिधानइवकपालतायार्थाग्नि
निधानेपित्तद्वापत्तिः।औपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वेनतस्यैवपुरस्तादातिदेशिकस्यदेशापेक्षायामा
तिदेशिकविधिनापूर्वमुत्तरवेदिरूपदेशविधानान्नत्वायाहवनीयाग्निनिधानेउत्तरवेदिप्राप्त्यापत्ति
ः।अतएवौपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वेपित्तरयोरातिदेशिकप्रणयनसत्वादुत्तरवेद्याय
त्तिरित्यपास्तं।औपदेशिकप्रणयनस्यपुरस्तात्तिकत्वेनतत्रैवोत्तरवेदिविधानात्।अतोमाध्य
कारमतेपिनवार्त्तिकोक्तदूषणावकाशः।वार्त्तिककारमतेनोपपादनंत्वेसप्तभिः सत्रैस्त्विपसमे
कमधिकरणं।तत्रप्रकृतंसौमिकेचाप्रणयनमितिपूर्वपक्षदृष्टंकृत्वाअपूर्वप्रणयनांतर
मत्रविधीयतेनतुसौमिकंतत्स्यानुपस्थितत्वात्नापिप्राकृतं।प्राकृतप्रणयनस्याहवनी
योत्पादकत्वेनांहवनीयोपादानकत्वासंभवात्।नाहवनीयाद्वाग्नीप्रणयतोध्वर्युश्चप्रति
प्रस्थाताचेतिशाखांतरवचनेअवश्यंप्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयोपादानकप्रणयनांत

भा॰७
१५

रविधानावगतेः साकमेधे पि च बौधायनादिकल्पसूत्रानुसारेणोत्तरसमानार्थकस्याहवनीयाय
दानकप्रणायनांतरविधायकविधेः कल्प्यनेन प्रणायनांतरविधानावगतेस्तद्रूपसमानार्थ
कत्तयाद्वयोः प्रणायंतीत्यस्यापि आहवनीयायादानकप्रणायनोत्तरविधायकत्वस्यैव निश्चये
न प्राकृतप्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः । अतः प्राकृतप्रणायनोत्तरमाहवनीयायादानकप्र
णायनांतरमपूर्वं विधीयत इति तावपि मध्यमविषयावेव । एवं च प्रथमोत्तमयोस्तत्पत्तिविधौ
पि नित्यानुवाद एव भाष्यकारमतेऽवांतरप्रकरणबाधार्थं इति सर्वमनाकुलं । याज्ञिकास्तु
पशुबंधवत्सौमिकानेव धर्माननुतिष्ठंति उत्तरवेदिपरिमाणपरेशध्यांमात्रमौपदेशिकं कुर्वं
ति । तस्मात्ते प्रणायंतीति बहुवचनमपि ब्रह्महोत्रादिसभ्यावाद्रूपपरं त इति ध्येयं ॥ ॥ स्वरसा
म ॥ ॥ एवं उत्तरवेदिप्रतिषेधरूपेणालिंगेन सौमिकप्रणायनातिदेशे निरस्ते धुनालिंगात्
प्यतिदेशोस्तीत्येवं तदपवादः प्रस्तूयते । गवामयने त्रयः स्वरसामानः सप्तदशस्तोमकत्वे

राम
१५

दिधर्मका यागाः समाम्नाताः । अन्यत्रापि द्वौ स्वरसामानाविति । तथा वैश्वदेवे यद्वशी वैश्वदे
व्यामिक्षा द्यावापृथिव्य एककपाल इति सधर्मकौ यागौ । अन्यत्रापि मैत्रावरुण्यामिक्षा कप
एककपाल इत्यादि आमिक्षैककपालद्रव्यका यागाः । कृतास्ति किं स्वरसामानो गवामयनिक
स्वरसामप्रकृतिकाः । अन्येष्वामिक्षायागाः वैश्वदेवविकारामिक्षायागस्य अन्ये एककपाला अ
श्ववैश्वदेविकैककपालस्योत्तरनेति चिंतायां गणत्वादिनैव कल्पितेनातिदेशेनेतिकर्तव्या
कांक्षाशांतेः स्वरसामादिशब्दानां च स्वरसाध्यसामादिरूपगुणविधायकत्वेनानतिदेशकत्वा
न्नोक्तयागप्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते गणत्वादिसादृश्यापेक्षया स्वरसामकत्वादिविशेषसादृ
श्येणालिंगोपष्टंहितेनातिदेशकल्पना । चोदनालिंगातिदेशेन तत्प्रकृतित्वं । लिंगानि च स्वरस्य
मसुत्तावत्स्तुष्वः षडहोहौ स्वरसामानाविष्ट्वा षडहेपत्नीतीपंसप्तदशमहस्तहत्य स्पत्रयः
त्रिंशस्तोमकस्यस्थाने मिथ पर्याहरंति न यास्तां सप्तदशानामनत्वं चीनतापोइति द्वयोः स्वर

भा॰१ साम्नोःसप्तदशस्तोमककाण्यादर्शनं·मैत्रावरुणस्याभिष्टांयांचनवाजिनेनप्रचरंतीतिप्रति
१६ षेधवचनं·आग्रयणेद्यावापृथिव्यैककपालंविधाययत्सर्वंहुतंजुहोतिसात्त्वेकापरिचसा
हुतोऽहुतःपर्यावर्त्तिनेसादित्तीयायाऽपिस्येवद्यावापृथिव्योयत्तेतेतिएककपालयागसर्वहु
त्वादिप्रयुक्तंदोषमभिधायवैकल्पिकान्ययागविधिपरंवचनं।नहिउक्तातिदेशाभावेसप्त
दशस्तोमकत्ववाजिनेनासर्वहुतत्वादीनांप्राप्तिःसंभवति·तस्मादतिदेशः।एवंचतत्र
ह्यसाधारणधर्माणांसाधारणधर्माणांचनवप्रयाजत्वप्रसूनमपत्वादीनांचातिदेशः।मुख्या
नामुपसांचप्रधानानांतत्तगुणमनुरोधेनत्वक्वचिद्विरोधेसाधारणधर्माणांबाधः।याज्ञिका
स्त्वसाधारणानामेवातिदेशंमन्यंते॥ ॥कर्मणेकर्मनामधेयप्रनामहोत्रादिपदानामतिदे
शकत्वमुक्तंतद्वद्वचसंस्कारस्यानामपिपूर्णादिशब्दानांखलेवालीप्रयोभवतीत्यादौपि राम॰
द्धमेवातिदेशकत्वं।तद्वन्अनेवासप्रभृतीनापदानांकिंतत्तदुःसाधकक्रियानिमित्तत्व १६

मुतज्ञाननिमित्तत्वेनअतिदेशसिध्यर्थंविचार्यते·तत्रतस्यागादिक्रियाभावेतच्छब्दप्रयोगा
भावात्तत्क्रियानिमित्तकावेतेशब्दाः·निर्मथ्योपयादिशब्दवत्·अतश्चतद्वदेवानोदृशातिथि
सोदृशातीत्यादोक्तस्यरणाचानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैवदानांगतत्पाविधानात्तस्यश्राणांदानेचप्रयो
गमभ्येत्त्वात्अनोवासश्चब्देमंत्रेअत्रचतत्क्रियायावश्कुत्तदुपदेशेपिअमत्रलोकाद्वेवलोमापा
रम्यविधानादतिदेशात्वव्यवहारोभाक्तइतिध्येयं·सर्वथातत्स्यगदिप्रयोगमध्येनुषेयमितिप्राप्तेति
यानाशोत्तरमपिज्ञातिदर्शायांप्रयोगाद्धावबोधकत्वाभावाच्चज्ञावेवशक्तिः।जातिस्कंपरंक्रिया
भिव्यंग्यातज्ञनित्तसंयोगविशेषादिरूपफलाभिव्यंग्यावेतितदुत्तरमेवशब्दप्रयोगः।नत्वेतावता
शब्दःक्रियावाचितत्स्याअविधेयत्वेमानंगत्वाह्वौकिकमेवसिद्धमनोवासश्चब्देयेनिर्मथ्यशब्द
स्तंपौगिकत्वपिपुक्तंतस्यामथनक्रियाविधायकत्वं·एवयशब्देत्तुक्रियानाशोत्तरंप्रयोगेपितज्ञ
न्यादृष्टविशिष्टकार्यचित्वान्तम्गुंजातिवाचित्वमितिप्रयुक्तश्चतत्रसंस्कारातिदेशः।वस्तु

भा०१
११

तत्स्कन्दप्रयकार्ये खलेवाली विधानाद्युपशब्दस्य नसंस्कारातिदेशकत्वे संस्कारातिदेशस्तस्था
नयज्येतिसत्रोक्तप्रयपदद्वयांतोप्यसंगतएव॥ ।निषये॥ ॥गर्गत्रिरात्रेश्राज्यदोहानिसामा
निप्रसामानिमहस्याग्निमृयधायस्तवीत्तेतिश्रुतेः तत्राग्निः किंवैदिकोलौकिकोवेतिचिंतायां
यद्यपिद्वादशेश्राहवनीयादीनांयोगपत्तपालौकिकयाकार्यत्वंनिरस्यतेतथापिपैरस्य धि
हृतेयाश्वशस्येप्रयोक्तुमितिसामान्यवचनेनवैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेवैदिकएवेतिप्रा
प्ते आहवनीयेत्होतीत्यादिविशेषवचनानामनुपलक्षणत्वेप्रमाणाभावाद्वैरस्यधिहृतत्रस
स्यचहोमादिमात्रविषयत्वेपिसार्थकाद्यपधानविधेस्त्वलौकिकाग्निग्रहणेपिचरितार्थत्व
पाश्राहवनीयादीनांविवारणबहिर्विधेयणावीर्यणात्रार्थ्यत्तेपस्याहितान्गेरग्निरपक्षायतेतिवचने
ननिषिद्धस्यापतनाद्ज्वलनस्याहस्तुशमकत्वालौकिकाग्नेरेवग्रहणाग्रतएवधिस्त्याग्नीना
मपिव्याद्वारणमात्रप्रयोजनत्वाद्ग्रहणं पादिपरंव्यापारणोत्तरंलौकिकत्वाविशेषादुपसि

तत्वात्रैषामेवग्रहणमामित्याशंक्येतत्तत्वास्तनामतत्त॥ ॥संस्कृते॥ ॥एवैकादशिन्यापप्रस
मीपेएकेकांश्चस्थायनीयमितिविधायोपशयोपयोभवतीतिश्रुतेः तत्रोपशयेकार्येद्रपशब्दो
येपूपधर्मानजोषशाहीसंस्कारनिमित्तत्वात्सत्यपिस्थानापत्त्यतिदेशेनामातिदेशविधयादिति
द्विशेहितिप्राप्तेअस्यगोरणपाशत्वैवबाधर्मविधापित्वेवाकेमेदापत्तेरुपशपक्तत्पर्यत्वेनतद्वि
ध्येकवाक्यतापन्नस्यास्यपृथक्विधित्वानुपपत्तेः अर्थप्राप्तकनियमकेदनादिधर्मवाजेन
गौराणादृत्योपशयस्कतिरेवेदंननुनामातिदेशकं॥ ॥कर्मणः॥ ॥अग्नौपदेपतिष्टतइतिश्रु
तेः तत्रपदशब्देनकिंविधीयतेइतिचिंतायांएवशब्दस्यस्तोत्रविशेषवचनत्वात्तस्यचबहुत्वाभा
वेनचपनांगतयांविधानानुपपत्तेः प्रत्ययाभिहितभावनोत्तरांएपवएवधर्मकाणिधात्तपा
त्रसमीपावस्थानेतिकर्तव्यताकानिविधीयंते पूषधर्मकत्वाच्चतेषांस्तोत्ररूपतासिद्धिः। चात्
यात्तसपिचसमीपावस्थानमनरूपकार्यत्वात्कर्मांतरागमेव अप्रचाधाशाधिकरणन्यायेन

भा-१ वहुवचनानुरोधेनएषप्राप्तिप्रहिकेगौणपंगीकारस्याप्युक्तत्वाद्बहुवचनेनैनेकत्वादिलक्षणत्वात
१८ यनांगत्तयाज्योतिष्टोमिकएषविधिरेवायं॰समीपस्थितिस्तुपूर्वंततएषस्तोत्रस्यैवांगं॰वस्तुतस्तु
षएवहुत्वस्यापिज्योतिष्टोमेसाधितत्वात्सर्वोरापेचएषस्तोत्राणांचपनांगत्तयाभिधीयते॰न
तुएषमंत्राणांरथंतरादित्याम्नांवाविधानेऽपक्रमस्यएषपदेलक्षणाप्रसंगात्॥ एवंचउद्ध
न्यमात्मनेपदमेववाहुलकात्तपासाधुत्वार्थंव्याख्येयमितिप्राप्तेएषशब्दस्यशरीराचवदपवे
पिशक्तत्वेनतत्कारणकसमीपावस्थितेरपिविधिसंभवेनस्तोत्रविधाचेचनियामकाभावे
नसंदिग्धत्वान्निःसंदिग्धात्मनेपदानुरोधेनएषपदेमेवाम्यायानेतुमुचितंतथाहिऽयान्मे
त्रकारताइतिस्मृत्याआत्मनेपदवलात्समीपावस्थानेमंत्रस्यकरणत्वाचवगतेःसाक्षात्संबंधे
नाभिधानादितिरिक्तव्यापारेमंत्रस्यकरणत्वासंभवेसमीपावस्थानप्रयोजनीभूताभिधानस्य रामः
रासमीपावस्थानंप्रतिकरणत्वांगीकारात्तदनुरोधेनएषशब्दस्यमंत्रपरत्वाचभिः॥ अतएव १८

वसमीपावस्थानतन्याभिधानजननकत्वसंसर्गेणमंत्राणांसमीपावस्थानेप्रतिकरणत्वमितिना
भिधानालक्षणापिवस्तुतस्तुरात्र्यधिकरणस्थकौस्तुभोक्तन्यायनलक्षणायाअभिधानमेवप्रकृ
ताग्निकर्मकंधात्वनाविधीयते॰तत्रैवएषपदार्थस्यकारणत्वेसमीपावस्थानेपरमत्रअभिलेषा
दिमंत्रलिंगादेवप्राप्तमनूद्यतेएषपदेनतत्आत्मनेपदानुरोधेनएषस्तोत्रसाधानीभूतामंत्रालक्ष्यं
ते॥ वस्तुतस्तुयाइहिकेपुरार्थंत्तरादिषुषड्सुसामसुएषशब्दस्यान्वाख्यानार्थार्थंवादवशेननिरूढ
लक्षणायाश्चित्राधिकरणकौस्तुभोक्तयाइहिकेषुमेव्यवस्थापितत्वात्तासेवाभिधानप्रतिकरणत्वेन
विधीयंतोसंभवतिचस्तोत्रइवाभिधानेप्रतिसामःकरणत्वेनगणाभिव्यक्तिद्वारा॥ अत्तरोवतद्
धारभूतानांयोनिऋचामप्यभिधानांगत्वं॰उत्तरयोस्तुएवंकसामतत्त्वेक्रियतेस्तोत्रीयमितिस्तोत्र
एवविनियोगान्नाभिधानांगत्वप्रसक्तिः॥ अतएवयोन्याधारकरथंतरादिषुइहिकसामविशिष्ट
भिधानमेवात्रस्थंडिलसंस्कारकत्वेनविधीयतइतिसिद्धं॰सामाशेऽपदेशोप्यंग्रमांगत्वस्य

भा-७
१९

वीवगममात्रेणोहश्चिंतितः ॥ ॥इतिश्रीभाट्टदीपिकायांसप्तमस्यतृतीयः ॥ ॥ इतिकर्त्तव्यता ॥ ॥ पात
देवंसप्रसंधयोगोनामातिदेशोनिरूपितः । इदानींकथितवचनातिदेशोनिरूप्यते । तत्रउद्भित्सौर्या
होमैनैवेतिकर्त्तव्यताम्नातापत्रवाद्व्यपदेशत्तोपहोमादिरूपासमाम्नातापिननिराकांक्षीकरणास
मर्थात्तत्रभावनाख्याभाव्येनतस्याःकरणानुग्राहकव्यापाररूपेतिकर्त्तव्यताकांक्षायांचस्यग्राण
सादृश्येनप्रकृतिभावनोपस्थितौतद्देशवस्थाप्युपस्थितेस्तत्रचफलकरणयोरनपेक्षितत्वाद्
नातिदेशस्यनिराकरिष्यमाणत्वादितिकर्त्तव्यत्वेचप्रकृतिवद्विस्त्येवंकथितेनविकृतिवाक्यशेष
रूपातिदेशेनविकृत्यंगतयाविधीयतेनचप्रवलप्रमाणेनविप्रकृत्यंगतयाऽवगतस्यकथंवि
कृत्यंगत्वंगत्वमितिवाच्यंप्रवलस्यापिविकृतिविधेरितिकर्त्तव्यताकांक्षाशांत्यभावेनानर्थकप्रसं
गांदुर्वलप्रमाणवाधकत्वानुपपत्तेः । अतःसर्वत्राम्नातेतिकर्त्तव्यताकस्थलेआम्नातेतिकर्त्त साम०
व्यताकस्यातिदेशः । आम्नातेतिकर्त्तव्यताकाश्चसोमदर्शपूर्णमासादयःश्रौताःस्त्रेताग्निसा १९

ध्याः । यार्वणास्थालीपाकादयश्चस्मार्त्ताग्निसाध्याः तत्रावभृथेलौकिकपदेनोच्यंते । तत्रविशेषा
त्सौर्यादावुभयोरप्यतिदेशःप्रदित्युप्रकृतावेवैकस्याःप्रत्येकंनिराकांक्षीकरणसमर्थयोरिहस
मुच्चयेनमिलितयोर्निराकांक्षीकरणासामर्थ्यंकल्पनेप्रमाणाभावादेकस्याएवातिदेशइत्या
शंक्येततत्तोस्तुलौकिकस्यैवातिदेशः । तस्याःकल्पसूत्रकारादिवचनेनगृह्यप्रणीतकर्मादावति
देशस्यक्लृप्तत्वेनदृष्टप्रवृत्तिकतयासौर्यादावपितस्याएवातिदेशात्तयन्नुसौर्यादौप्रयाजेप्रया
जेकृष्णलंजुहोतीतिरोहावाहत्तेअर्थवादेहिरण्यतुलानातिपित्वपसेनहोत्ताइंहिरणीतेनगृहमेधीयेआ
ज्यभागोपन्नतिइत्यादिलिंगदर्शनेतद्वचनित्यानुवादवचनानिस्फुरितस्थेवंपरिहर्त्तव्या । तथाहि
। यत्रप्रयाजाद्दर्शपूर्णमासावेतत्रकृष्णलहोमविधिरितितत्रालंकारः । वस्तुतस्तुप्रयाजो
देशेनकृष्णलसहोमारविधावारादुपकारकत्वेनसर्वप्रयाजार्थत्वेतद्वेणानुत्पानापत्तेः । प्रयाजेप्रय
तइतिविसानुवादानुपपत्तिः । प्रयाणीत्तपहोमोद्देशेनकृष्णलमात्रविधौविशिष्टोद्देशःहोममा

भा॰ त्रोद्देशेनतद्विधावतिप्रसंगः।अतःप्रायाज्योद्देशेनकृष्णलमात्रं पूर्वपक्षे आज्येन सह विकल्पेन प्रति
२० निधित्वेन वा विधीयते सिद्धांते तु तद्बाधकत्वेन। प्रयाजाज्यं पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासीयाः सिद्धांते सौ
र्यायादयो वा न विशेषः। जुहोति स्रुक्संस्कारकत्वेन प्राप्तो न घटते। अत एव भाष्यकारेण कृष्णलस्य वच
नोदाहरणत्वमपि पंचमविधिप्रकारापत्तेरयुक्तं याज्ञिकास्तु आज्येनैव प्रयोगं होमे कृष्णलस्य प्र
पमप्यधिकं कुर्वंति। एवं अर्द्धवर्हिष इत्यत्रापि पत्रदर्शादौ वर्हिर्लवनं तत्र लवनानुवादेना
र्द्धत्वविधिः न होतारमिति तु नित्यानुवादः। आज्यभागविधिस्तु अपूर्वविधित्वाच्च वचनमिति
इत्यन्ये। पत्रहिरण्याद्यादानं भवेन्नच सर्वत्र तत्तीयविधिप्रकारलोभेन पत्रेत्यस्येवोदाहरणत्वं
भवेन्न वचनस्य। अतः कीवापत्र प्राकरणिकगुणोद्देशेनानां तरस्य प्रतिनिधित्वादिनापि कथं
चिन्निवेशासंभवस्तद्वचनोदाहरणं। सर्वथातिशयाभावेपि लिंगोपपत्तिरिति प्राप्तेस्वप्रत्यक्ष राम॰
पठितवेदविहितत्वासादृश्याद्वैतानि कान्यग्निसाध्यत्वसादृश्याच्च वैदिकाग्न्यातिदेसाध्य २०

।अतिदेशाभावेपिहिसौर्यादीनां गव्यस्त्रेव्यनुक्तत्वात्तस्मान्तोग्निसाध्यत्वे अतः सामान्यवि
विहिताहवनीयादिसाध्यत्वेवाधकाभावात्सादृश्योपपत्तिः। अत एवं जातीयके पुद्दर्शपूर्ण
मासादिधर्माणामेवातिदेशदृष्टसिद्धैर्लिंगान्यप्येवं सत्युपपन्नानि भवंति। इतरथा प्रकरणाव
ध्यो वाक्यानर्थक्यं वा प्रसज्येत॥ ॥द्वादशाहिकं॥ ॥तदेवं निरूपितद्विविधोतिदेशः। तत्र प्र
त्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधात्वंप्रतिदेशात्वावत्स्यंधर्माणामनुपात्तत्वाद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च
पूर्वमेव प्रसंगादुपपादितं। अतस्तादृशविषये चोदनालिंगातिदेशस्यैव कल्पनानानस्य
पहि समानविषयत्वे तदा प्रत्यक्षवचनायादि तत्सिद्धसादृश्यमादायैव नाम्नो गौणत्वोपप
त्तेर्नातिदेशकत्वे सप्रहितु भिन्नविषयत्वेन सादृश्यसंपत्तिस्तदा नाम्नोप्यविरुद्धधर्मातिदे
शकत्वयच्च घेयवधेय। एवं नाम्नातिदेशसत्वेपि समानेऽसमाने वा विषये चोदनालिं
गातिदेशस्यैनेवकल्पनेनाम्नः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेति कर्त्तव्यताकांक्षाशांतेः। अत एव गवा

भा०७ मयत्तज्योतिर्गौरायुरित्येवमादिषुस्तुस्युएकाहकांडपठितज्योतिरादिधर्माणांनाप्राप्तिःनतु
२१ गणात्वसादृश्याद्द्वादशाहधर्माणांनचत्रहतरार्थमवश्यकल्प्येनगणात्वसादृश्याद्गवामयननि
षद्वादशाहिकातिदेशेनैवतद्धर्मप्राप्तीराजश्यकीतन्नरहरूल्पत्तिवाक्येषेवभावनापाइतिक
र्तेव्यात्ताकांक्षायागगणान्तर्गतत्वसादृश्येनचातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवत्प्रत्येकमेवातिदेशक
ल्पनेनज्योतिरादीनामतिदेशसत्वेनचोदनालिंगातिदेशस्यैवाकल्पनात्रनचद्वादशाहवद्गवा
मयनेएवएवातिदेशानगवामयनत्वस्यप्रत्येकवृत्तित्वेनप्रत्येकमेवफलसंबंधात्साधनानां
समुच्चयेपितत्साधनानांप्रत्येकमेवेतिकर्त्तव्यताकांक्षयाप्रत्येकमेवतत्कल्पनात्तत्रतोज्यो
तिरादीनेवचोदनालिंगानिदेशानचैवंतत्षडहयुपसत्वस्यैवप्राप्तेर्द्वीभ्यांलोमावदातिद्वाभ्यां
मांसमित्यादिषड्हिकाननुक्रम्यपद्वादशोपसदोभवंतीतिद्वादशाहिकद्वादशोपसत्वदर्शी राम०
नानुपपत्तिः।तस्मभूपोहंतरानुरोधेननामातिदेशप्राप्तिर्बाधकत्वोपपत्तेः।द्वादशा २१

स्मृतिसत्ताणामप्युपकारकत्वोपपत्तेश्चात्तस्मात्तत्तत्सत्याकालीनांमानामन्येषांवात्रित्वाद्व्यतिरिक्ता
नामेवनाम्नातिदेशइतिसिद्धंनन्वेवमप्येकादशिन्याविहारदर्शनानुपपत्तिःतथाहि।ज्योति
ष्टोमेसौत्येहनिवैकल्पिकायमेकादशिनीसमाम्नातानस्याश्चद्वादशाहेविहारश्रुतस्तस्यातिदे
शेनगवामयनेराकृषष्ठ्याधिकशतत्रयपशुत्वात्तत्केप्राप्ताविहंस्कृतंयस्यातिरिक्तमेकादशिन्या
मालभेरन्नप्रियंभ्रातृव्यमतिरिच्येतायद्येद्वौपशूसमस्येपुःकनीयआपुःकुर्वीरनपद्येत्तेब्रा
ह्मणावंतोनवपशवआलभंतेनाप्रियंभ्रातृव्यमतिरिच्यतेनकनीयआपुःकुर्वतइति।गवा
मयनेहिसंपूर्णाएकादशिन्याद्वात्रिंशद्वारमावृत्तौद्विपंचाशदधिकशतत्रयमहानिपूर्येत्ते
श्रवशिष्टानिनवत्वापुनरेकादशिनीकरणेत्रातिरेकः।समासोवात्रापद्येतश्रुतोब्राह्मणावतां
तेषुविधानं।तद्यदिचोदनालिंगातिदेशेनज्योतिरादिसत्यास्वपिविहारःप्राप्यतेत्ततएतल्लिंग
मुपपद्यतोयदितुनामातिदेशप्राबल्यंतदातद्दलेनज्योतिरादिसत्यासुसेपर्णायाएकादशिन्या

भा०१ एवंप्राप्तेर्विहारदर्शनानुपपत्तिरितिचेत्तत्रगृहकादर्शिनो विहारस्यानारभ्यत्वात्तस्यगवामयने
२२ औपदेशिकत्वेन तद्दर्शनामातिदेशबाधात्तथाहि यथाहि प्रमव पशावस्तुस्तानोत्तानचो
नानालभेरन्नाग्नेयमेवप्रथमेहन्यालभेतसारस्वतीमेषीं द्वितीये सौम्यं बभ्रुं तृतीये वारुणमेत
तौ यपुनर्ज्योतिरादीनांपर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेवप्रथमेहनीत्यादिनारभ्याधीतस्यैकादशिनाधी
विहारस्यप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वा ज्योतिरादावहः समन्वाभावेन निनिवेशानुपपत्तेस्त
तीयप्रकृतौ गवामयने विवेशः अंतत्तरकादशेहनि अत्रतस्यौपदेशिकत्वान्नामातिदेशतद्देश
एवबाध्यतइत्युपपन्नंलिंगं॥ ॥इतिश्रीभाट्टदीपिकायांखंडदेवकृतौसप्तमस्यचतुर्थः॥
॥ ॥४५०॥

राम० २२